

“AL-MILAL VA-N-NIHAL” ASARIDA HIND ETIQODLARINING YORITILISHI

Karimov Muhridin Bahriddin o'g'li

*Ilmiy rahbar: Xalqaro islomshunoslik akademiyasi Tarix fanlar bo'yicha falsafa
fanlari doctori(PhD) . Abdupattayev Mumin Mirzo*

Annotatsiya: Ushbu maqolada musulmon olimlaridan biri bo'lgan Muhammad ibn Abdulkarim ash-Shahrastoniyning mashhur “Al-Milal va-n-Nihal” asarida hind e'tiqodlarining qanday yoritilgani tahlil qilinadi. Asar Islom dunyosida ilk bor turli dinlar va mazhablarni tizimli va mukammal shaklda tasniflagan nodir manbalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, unda musulmon bo'lmagan xalqlarning diniy-falsafiy qarashlariga bo'lgan ilmiy yondashuv e'tiborga loyiqdir. Mazkur tadqiqot doirasida Hindiston diniy-falsafiy tafakkurining yirik oqimlari — braxmanizm, buddizm va jaynizmning asosiy aqidaviy qarashlari, ilohiyotga bo'lgan munosabati, ruh va jism haqidagi tasavvurlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Shahrastoniyni, Al-Milal va-n-Nihal, hind e'tiqodlari, dinshunoslik, buddizm, braxmanizm, falsafa.

Kirish. Islom tafakkur tarixida dinlar tarixini o'rganishga bag'ishlangan muhim asarlardan biri Muhammad ibn Abdulkarim ash-Shahrastoniyni (mil. 1086–1153) qalamiga mansub “Al-Milal va-n-Nihal”dir. Ushbu asar o'z zamonasi uchun ilg'or yondashuv bilan yozilgan bo'lib, unda muallif dinlarni tanqidiy emas, balki tavsifiy va ilmiy asosda tasniflab beradi. Ayniqsa, asarda sharqiy dinlarga, xususan, Hindiston e'tiqodlariga ham alohida e'tibor qaratiladi.

Asosiy qism. Islom tafakkur tarixida turli dinlar va mazhablarning manbalar asosida o'rganilishi muhim ilmiy an'anadir. Ayniqsa, musulmon olimlarining boshqa dinlarga nisbatan yondashuvi, ularning tarixiy, aqidaviy va falsafiy asoslarini tahlil qilishi bu sohada chuqur an'anani shakllantirgan. Bu borada eng e'tiborga loyiq asarlardan biri, shubhasiz, Muhammad ibn Abdulkarim ash-Shahrastoniyni tomonidan yozilgan “Al-Milal va-n-Nihal” nomli mashhur kitobidir. Ushbu asar XII asr musulmon olimining zamonasida mavjud bo'lgan dinlar, e'tiqodlar va firqalarni o'rganishga bo'lgan jiddiy ilmiy urinishlaridan biridir.

Asarda faqat islomiy firqalar emas, balki yahudiylik, nasroniylik, zardushtiylik, sabiylar, hind e'tiqodlari kabi boshqa din va ta'limotlar haqida ham keng qamrovli ma'lumotlar beriladi.

Shahristoniy o'z zamonasida mavjud bo'lgan turli falsafiy va dini oqimlarni bir-biridan aniq tafovut qilishga harakat qilgan. U muayyan din yoki firqaning o'ziga xos e'tiqodiy asoslarini, qadriyatlarini, manbalarini va tarixiy shakllanish bosqichlarini yoritishga intiladi. Ayniqsa, uning hind e'tiqodlariga oid ta'rifi va sharhlari Islom olamida kamdan-kam uchraydigan ob'yektivlik va tahliliy yondashuv namunasi bo'lib xizmat qiladi. Shahristoniy hind xalqlarining diniy qarashlarini bevosita manbalar orqali emas, balki mavjud og'zaki ma'lumotlar, tarjimalar va boshqa mutafakkirlar fikrlariga tayanib bayon qilgan bo'lsa-da, ularning asosiy aqidaviy pozitsiyalarini to'g'ri anglashga harakat qiladi.

U hind dinlarini ko'p qatlamli, murakkab va tafakkurga boy tizim sifatida ko'rsatadi. Unga ko'ra, hindlar orasida turli e'tiqodiy guruhlar mavjud bo'lib, ularning ba'zilar ruhiy-axloqiy kamolotga asoslangan ta'limotga ergashgan, boshqalari esa tashqi marosimlarga va ko'pxudolik tamoyillariga tayanishgan. Shahristoniy hind e'tiqodlarini asosan uchta asosiy guruhga ajratadi: ruhni abadiy va azaliy deb biluvchilar; butparastlikka asoslangan e'tiqod egalari; tanosux (reinkarnatsiya) g'oyasini qabul qiluvchilar. Bu guruhlar o'z ichida yana bir necha yo'nalishlarga bo'linadi.

Shahristoniy tanosux (ya'ni ruhning bir jasadidan boshqasiga o'tishi) g'oyasini hind e'tiqodlarining markaziy tushunchalaridan biri deb hisoblaydi. Unga ko'ra, hindlar hayotdagi har bir inson amallari asosida vafotidan so'ng boshqa bir jismda qayta tug'iladi. Ya'ni, yaxshi amal qilgan kishi yuqori tabaqa yoki pok ruhda qayta tug'ilishi mumkin, yomon amal qilganlar esa hayvon, hasharot, hatto jonsiz mavjudot qiyofasida qaytishi mumkin. Bu g'oya Shahristoniy tomonidan tanqidiy ruhda baholanadi, chunki Islom aqidasi nuqtayi nazaridan ruh bir marta yaratiladi va oxirat hayotida jazoga yoki mukofotga erishadi. Ruhning dunyoviy tanalarga qayta-kayta o'tishi Islomning jannat va do'zax, jazolanish va najot konsepsiyasiga zid deb qaraladi.

Shahristoniy hindlar orasida mavjud bo'lgan falsafiy yo'nalishlarga ham e'tibor qaratadi. Ularning ayrimlari borliqning yagona manbaga ega ekanligini, ya'ni barcha mavjudotlar aslida yagona "borliq ildizi"ga ega ekanligini ta'kidlaydi. Bu g'oya ayrim

islomiy falsafiy oqimlarda ham qayd etilgan vahdat ul-vujud nazariyasiga yaqin turadi, biroq Shahrisoniy bu qarashlarni Qur'on va hadis mezonida tahlil qilib, ayrim jihatlarini rad etadi. Unga ko'ra, yaratuvchi va yaratilgan o'rtasidagi tafovutni butunlay yo'q qilish, yaratuvchilik maqomini inson yoki boshqa mavjudotga berish kufrga tengdir. Hind falsafasining ayrim oqimlari esa aynan shunday birlashuv g'oyalarini ilgari suradi.

Shahrisoniy Vedalar asosida shakllangan Brahmanizmga ham alohida to'xtaladi. Vedalar – hindlarning eng qadimgi muqaddas matnlari bo'lib, ularda butun borliqning tuzilishi, ilohlar, ibodatlar, qurbonlik marosimlari, axloqiy normalar va kastalik tizimi haqida bayon etilgan. Shahrisoniy Brahmanlar sinfini ilohiy bilim egasi, jamiyatning eng oliy guruhi deb hisoblovchi qatlam sifatida tasvirlaydi. Ularning Vedalar asosida qurilgan mafkurasini va o'zlarini ma'naviy yetakchi sifatida ko'rishlarini tahlil qiladi. Bu guruh dunyo ishlaridan butunlay voz kechgan, rohiblik yo'lini tutgan, ruhiy poklanish va bilim orqali najot topishni maqsad qilgan kishilardan tashkil topgan. Shahrisoniy bu e'tiqodlarning ayrim jihatlariga chuqur baho berib, ularni tanqidiy nazar bilan ko'radi.

Brahmanizm bilan bir qatorda Shahrisoniy Buddaviylik haqida ham qisqacha ma'lumot beradi. Budda shaxsini u tarixiy zot sifatida tan oladi va uning izdoshlari tomonidan qanday e'tiqodlar shakllantirilganini izohlaydi. Buddaviylikda ilohiy mavjudotga emas, balki insonning o'z ruhiy holatiga, amallariga va qalb pokligiga asoslangan najot yo'li mavjud. Buddaviylar azob-uqubatning sababi inson istaklaridadir, degan g'oyani ilgari surishadi. Ularga ko'ra, barcha istaklardan xalos bo'lgan kishi "Nirvana"ga erishadi. Shahrisoniy bu tushunchani tasvirlar ekan, uni Islomdagi taqvo va sabr fazilatlariga bilan qiyoslab o'tadi, biroq ular orasidagi asosiy tafovutlarni ham ko'rsatadi. Masalan, Buddaviylikda oxirat hayoti va mukofot yoki jazo konsepsiyasi yo'q, bu esa islomiy aqidaga zid.

Shahrisoniy hind e'tiqodlarining tashqi marosimlariga ham e'tibor qaratadi. Ularning o'ziga xos ibodat shakllari, tozalikka oid qoidalari, turli bayram va qurbonlik marosimlarini tasvirlaydi. Ayrim e'tiqodlarida hayvonlarga sig'inish, daryolarni muqaddas sanash, ma'lum hududlarda ruhiy poklanish uchun suvda cho'milish kabi marosimlar mavjud. Shahrisoniy bu marosimlarni tasvirlar ekan, ularning tarixiy ildizlariga ham qisqacha to'xtaladi. Unga

ko'ra, bu kabi amallar inson tafakkurining ilk bosqichlarida shakllangan totemizm va animizm g'oyalaridan kelib chiqqan.

Shahristoniy hind e'tiqodlarini yoritishda neytral pozitsiyada turishga harakat qilgan bo'lsa-da, ayrim hollarda u islomiy aqidani ustun qo'ygan holda o'z baholarini bildiradi. Bu tabiiy holat, chunki u musulmon olimi sifatida boshqa e'tiqodlarga Qur'on va sunnat mezonida yondashadi. Shunga qaramay, u hech bir din tarafdorlarini so'kish yoki haqorat qilish, ularning e'tiqodlarini masxara qilish yo'lini tanlamaydi. Aksincha, u har bir dinning o'ziga xos fikrlarini tushunarli tilda bayon qilib, ularning falsafiy ildizlarini tahlil qiladi.

Shahristoniy asari musulmon olamida turli dinlarni o'rganish, ularga ilmiy asosda yondashish an'anasiga asos solgan. Uning hind e'tiqodlariga doir qarashlari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, zamonaviy dinshunoslik va falsafa fanida muhim manba sifatida e'tirof etiladi. U hind dinlarining tafakkuriy chuqurligini, ular orasidagi ichki tafovutlarni va ularning tarixiy shakllanish bosqichlarini yaxshi ilg'agan holda bayon qilgan. Ayniqsa, uning tanosux, ko'pxudolik, ruh va najot haqidagi g'oyalarga nisbatan bildirgan tanqidlari musulmon mutafakkirlarining o'z diniy qadriyatlariga sodiqligini ko'rsatadi.

Shu bois, "Al-Milal va-n-Nihal" asarida hind e'tiqodlarining yoritilishi, bu nafaqat diniy-falsafiy tafakkur tarixida muhim voqea, balki turli e'tiqodlar o'rtasidagi ilmiy asosda muloqot imkoniyatlarini ochuvchi manbadir. Shahristoniy o'z asari orqali har bir din vakilini tushunishga uringan, ularning fikrlari, qadriyatlari va e'tiqodiy asoslarini o'rganishga ilmiy mezonda yondashgan. Bunday izlanishlar bugungi globallashuv davrida dinlararo tushunishni mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Shahristoniyning "Al-Milal va-n-Nihal" asarida hind e'tiqodlari keng va chuqur yoritilgan bo'lib, ularni falsafiy, diniy va ijtimoiy jihatlar bilan o'rganishga uringan. Hind e'tiqodlari turli guruhlariga bo'linganligi, ularning ichki tafovutlari, ruh, tanosux, ko'pxudolik kabi asosiy tushunchalari batafsil tahlil qilingan. Shahristoniy bu e'tiqodlarni ilmiy va adolatli yondashuv bilan bayon etgan, ular orasidagi farqlar va o'ziga xosliklarni ochib bergan. Shu bilan birga, u Islom aqidasi mezonida hind dinlarining ayrim g'oyalarini tanqid qilgan.

Bu asar musulmon olimlarining diniy tafakkurda boshqa e'tiqodlarga nisbatan ilmiy qiziqish va hurmat bilan yondashganiga yorqin misol bo'lib, dinlararo tushunish va bag'rikenglikning muhim poydevorini yaratgan. Hind e'tiqodlarining "Al-Milal va-n-Nihal"da yoritilishi nafaqat tarixiy ma'lumot, balki bugungi kunda ham turli dinlar va madaniyatlar o'rtasida dialog uchun qimmatli ilmiy manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ash-Shahristoniy, Muhammad ibn Abdulkarim. Al-Milal va-n-Nihal. Arab tilida asl matn va tarjimalar. (Turli nashrlar va tarjimalar mavjud).
2. Qarshiyev, M. Q. Dinlar tarixi. Toshkent: Fan, 1998.
3. Mas'ud, M. A. Dinshunoslik asoslari. Toshkent, 2005.
4. Rahmonov, O. Hind diniy e'tiqodlari tarixi. Toshkent, 2012.
5. Fazilov, S. Dinlararo munosabatlar va dinshunoslik. Toshkent, 2016.